

ГІБРИДНА ВІЙНА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Тараненко М. М.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри публічного права

факультету соціології і права

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розглядається проблема сутності і змісту гібридної війни, як нового явища в міжнародних відносинах. Автор на конкретних прикладах показує її прояви в ході агресії більшовицької Росії в Україні, спробах приєднання до Росії Фінляндії і Польщі. У статті аналізуються основні методи і форми гібридної війни в Криму і на Сході сучасної України. На прикладі подолання наслідків гібридних воєн в Хорватії, Боснії і Герцеговині автор показує різні можливі варіанти вирішення цієї проблеми в Україні.

В статье рассматривается проблема сущности и содержания гибридной войны, как нового явления в международных отношениях. Автор на конкретных примерах показывает её проявления в ходе агрессии большевистской России в Украине, попытках присоединения к России Финляндии и Польши. В статье анализируются основные методы и формы гибридной войны в Крыму и на Востоке современной Украины. На примере преодоления последствий гибридных войн в Хорватии, Боснии и Герцеговине автор показывает различные возможные варианты разрешения этой проблемы в Украине.

The article describes the problem of the nature and content of the hybrid war, as a new phenomenon in international relations. The author shows specific examples of its manifestation in the course of the Bolshevik Russian aggression in Ukraine, trying to join Russia in Finland and Poland. The article analyzes the basic methods and forms of hybrid war in the Crimea and in the east of present-day Ukraine. For example, to overcome the consequences of hybrid wars in Croatia, Bosnia and Herzegovina, the author shows the different possible options to resolve this problem in Ukraine.

Ключові слова: агресія, анексія, анклав, гібридна війна, держава-агресор, держава-жертва, економічний шантаж, інформаційна війна, кібервійна, квазі-держави, мирне урегулювання, сепаратизм.

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку України, внаслідок анексії Криму та збройного конфлікту на Сході України 2014-2017 рр., в лексиці пересічного українця все частіше зустрічається таке нове поняття, як «гібридна війна». Враховуючи досить короткий період його вживання, зазначимо, що до останнього часу в новітній науковій літературі були відсутні глибоко змістовні дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених щодо визначення сутності і змісту цієї дефініції, а також аналіз ведення гібридних воєн та їх наслідків у практичній площині. Наукова та фактологічна база з даного питання була надто обмеженою і містила лише окремі статті юристів, політологів, істориків, журналістів, присвячених різним аспектам проявів гібридної війни в державах світу, в тому числі і в Україні [3; 4; 6; 7; 8; 12; 14; 15; 18]. В якості винятку, варто назвати колективну монографію «Світова гібридна війна: український фронт», підготовлену фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, в якій вперше у вітчизняній науці детально проаналізовано таке явище, як «світова гібридна війна» в перспективі російської агресії проти України, її особливості у воєнному, політичному, економічному, соціальному, гуманітарному та інформаційному вимірах [13]. Також в зазначеному контексті заслуговує на увагу монографічне дослідження Є. Магди «Гібридна війна: вижити і перемогти» в якому дається предметний аналіз історичного, енергетичного, інформаційно-психологічного аспектів гібридної війни, через які Україна стала жертвою агресії Російської Федерації [11]. Важливо, що в цій праці автором пропонується можливий рецепт перемоги у протистоянні України з Росією. В цьому зв'язку слід також навести аналітичний огляд «Гібридна агресія Кремля» відомого російського опозиційного політика І. Яшина, де проаналізовано і чітко відображено головні причини і конкретні прояви сучасної російської агресії в Україні [17].

Враховуючи доволі обмежений стан наукової розробки вказаної проблеми, наголосимо, що кожна наступна спроба предметного дослідження її різних аспектів, безумовно, має актуальний характер.

Пристаючи до розгляду даної проблеми, насамперед, констатуємо, що таке поняття, як «гібридна війна» в даний час відсутнє у будь-яких офіційних міжнародно-правових документах. Більше того, воно не згадується навіть у Воєнній доктрині України – документі, що є національною системою основоположних поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів. Не вживається вказаний термін й у Воєнних доктринах найбільш розвинених у військовому відношенні сучасних держав – Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки [14]. Зокрема, доктрина збройних сил США офіційно визнає лише два типи ведення війни: звичайний (conventional warfare) та нестандартний (irregular warfare). Однак, на думку українських дослідників Г. Яворської та О. Їжака, саме в США з початком російської агресії проти України вперше виникло таке поняття як «гібридна війна» [13, с. 29]. Зауважимо, що концепція «гібридного» типу війни (hybrid warfare) не є офіційною, і, зазвичай, вживається американськими військовими для характеристики такого механізму, методу або способу ведення війни, за якого в різних пропорціях і варіаціях поєднуються звичайний та нестандартний типи військових дій [14]. За словами Г. Яворської та О. Їжака, саме події на Сході України спонукали розширити зміст вказаного концепту і стимулювали процес осмислення гібридної війни, як окремого феномену [13, с. 29].

У цьому контексті наголосимо, що типовими компонентами гібридної війни є використання стороною-агресором класичних прийомів ведення війни (із військовослужбовцями у форменому одязі, військовою технікою та оснащенням, але без розпізнавальних знаків), нерегулярних збройних формувань (повстанців, терористів, найманців, партизан тощо) та застосування таких засобів і прийомів, як інформаційна інтервенція та кібервійна. При цьому сторона-агресор, як правило, намагається залишатися публічно непричетною до розв'язаного нею ж військового конфлікту [8].

Досліджуючи феномен сучасної гібридної війни, зазначимо, що, термін «гібридна війна» у сенсі нового типу конфлікту не має усталеного спільного визначення ні в Україні, ні в інших державах світу [13, с. 28]. В цьому зв'язку заслуговують на увагу її трактування висловлені начальником Генерального штабу Збройних Сил Російської Федерації В. Герасимовим та генерал-майором у відставці, членом верхньої палати парламенту Нідерландів Франком ван Каппеном. Зокрема, один з ключових ідеологів гібридної війни В. Герасимов в 2013 році у своїй статті «Цінність науки у передбаченні» з цього приводу підкреслює, що акцент методів, які використовуються в сучасному протистоянні, «зміщується у бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невоєнних заходів, реалізованих із залученням протестного потенціалу населення. Усе це доповнюється військовими заходами прихованого характеру, у тому числі реалізацією заходів інформаційного протистояння і діями сил спеціальних операцій. До відкритого застосування, сили часто під виглядом миротворчої діяльності і кризового врегулювання, переходять тільки на якомусь етапі, в основному для досягнення остаточного успіху у конфлікті» [5]. У свою чергу, Ф. ван Каппен наголошує, що держава, яка веде гібридну війну, укладає своєрідну домовленість з її практичними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими ретельно завуальовується і заперечується. Наймані державою-агресором виконавці можуть вчиняти різні протиправні дії, які сама вона застосувати не має права. Адже будь-яка держава зобов'язана дотримуватися положень Женевських та Гаазьких конвенцій щодо ведення сухопутних воєн та укладених домовленостей з іншими країнами [8].

Віддаючи належне наведеним вище дефініціям, зазначимо, що найбільш влучне і змістовне визначення сутності гібридної війни, на наш погляд, дає у своєму дослідженні Є. Магда. За його словами, «гібридну війну можна в загальних рисах визначити як сукупність заздалегідь підготовлених та оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей. Її ключове значення полягає в підпорядкуванні інтересів однієї держави іншій в умовах формального збереження політичного устрою країни. До базових компонентів гібридної війни можна віднести традиційні та нестандартні загрози, тероризм, підривні дії, новітні й нешаблонні технології для протидії супротивникові, який є більш могутнім у військовому та політичному плані [11, с. 27].

З наведених вище визначень сутності гібридної війни можна зробити висновок, що типовими компонентами такого протистояння є використання різних методів, які інспірують виникнення і поглиблення в державі, обраній для агресії, гострих внутрішніх конфліктів. Вони, зазвичай, досягаються шляхом:

- провокування суспільних протиріч завдяки пропаганді, що поступово переходить в інформаційну війну;
- створення економічних проблем внаслідок розгортання з державою-жертвою економічної війни та протидії їй зв'язкам із сусідніми державами шляхом запровадження репресалій та ембарго;
- підтримка проявів місцевого сепаратизму;
- сприяння створенню нерегулярних збройних формувань (так званих «повстанців», «ополченців», «партизан» тощо), керівництво ними та забезпечення їх військово-технічного оснащення.

При цьому держава-агресор, спонукавши і розв'язавши військовий конфлікт, усіма засобами намагається залишитися публічно непричетною до нього. Якщо перелічені вище методи ведення гібридної війни виявились ефективними, держава-агресор може досягти поставлених перед собою кінцевих цілей та закріпити отриманий нею успіх, виступивши в ролі своєрідного миротворця у розв'язаному нею ж конфлікті. В разі, якщо ці методи виявились мало дієвими, держава-агресор може залучити до військових дій на території держави-жертви інші держави, або застосувати класичні прийоми ведення війни з прихованим локально обмеженим застосуванням власних збройних сил або через неприховану збройну агресію.

Виходячи із наведених вище тлумачень феномену гібридної війни та її реальних проявів, що мали місце в 2014-2017 роках в Криму та на Сході України, зауважимо, що аналогічні явища, щоправда, під іншою назвою, вже просліджувались в історії вітчизняного державотворення ще на початку минулого століття. Як відомо, в грудні 1917 року, щоб усунути від влади Українську Центральну Раду (далі – УЦР), російські більшовики проголосили в Харкові радянську Українську Народну Республіку на чолі з Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом (далі – ВУЦВК). Для узгодження дій з радянською Росією ВУЦВК відразу поширив на підконтрольній йому території України всі декрети і розпорядження Петроградського більшовицького уряду. 17 грудня 1917 р. ВУЦВК опублікував маніфест про повалення УЦР, її уряду – Генерального Секретаріату і створення радянського уряду України – Народного Секретаріату. Завдяки цьому Раднарком Росії дістав можливість воювати з УЦР анонімно, прикриваючись створеним в Україні маріонетковим «урядом трудящих» [16, с. 315].

В. Ленін, не довіряючи українським керівникам, поставив над «харківським урядом» свого тимчасового комісара Г. Орджонікідзе, котрому доручалося зосередити в своїх руках всю повноту влади в Україні. Завдяки цим діям більшовиків в грудні 1917 р. в Україні, по суті, встановлюється двовладдя, яке спричинило розруху, анархію та братовбивчий конфлікт, який за своїми ознаками і проявами нагадував сучасну гібридну війну. В ході цієї війни, щоб замаскувати порушення Брестських договірних зобов'язань про визнання незалежності УНР, російські збройні сили були оголошені українськими, а її головнокомандувачу було заборонено називати себе В. Антоновим-Овсієнком, а називатися, як українці, – лише Овсієнком [16, с. 318].

Як показали наступні події, щоб захопити владу в Україні, російське більшовицьке керівництво здійснювало всілякі політичні маневри, зокрема, створення квазі-державних утворень на її території. Одне з них – Донецько-Криворізька радянська республіка (далі – ДКРР), була проголошена 30 січня 1918 р. в Харкові. Штучно утворена «республіка» будувалася не за етнічною, а територіально-виробничою ознакою. Військовою опорою її був зведений озброєний загін, ядро якого становили пітерські робітники, направлені на Донбас в листопаді 1917 р. Петроградським військово-революційним комітетом. ДКРР відразу ж увійшла до складу РСФРР, як суб'єкт федерації. Тим самим від України була відірвана єдина паливно-сировинна база. Новостворена квазі-держава стала одним із плацдармів, з якого було здійснено спробу силою придушити УНР та встановити радянську владу на всій території України.

Згодом, в січні 1918 р. в Одесі була проголошена Одеська соціалістична республіка, збройні сили якої очолив одіозний «визволитель Харкова та Києва» М. Муравйов. Незабаром виникає «Миколаївська повітова соціалістична комуна», на чолі з повітовою Радою народних комісарів. Раднаркоми були також створені в Луганську та Старобільську. Навесні 1919 р. в Криму була проголошена буферна держава – Кримська соціалістична республіка, уряд якої очолив брат В. Леніна – Д. Ульянов [Шевчук, с.319].

Намагаючись імітувати в Україні громадянську війну та завуалювати пряму агресію на її територію, керівництво РСФРР протягом другої половини 1918 р., поблизу українського кордону, в так званій «нейтральній зоні» (10-кілометрова зона вздовж північного кордону України з Росією) проводило активну роботу по формуванню військових частин, готових при слушному моменті миттєво вступити на українську територію. На Курщині, Орловщині, Брянщині більшовики організовували так звані «українські червоні частини». Зокрема, в районі Унечі (Брянщина) більшовик М. Щорс створив полк ім. І.Богуна, а незабаром ще один – Таращанський, був організований В. Боженком. Після виводу німецьких окупаційних військ з України ці військові підрозділи відразу перейшли в наступ і розв'язали війну з Директорією, яку більшовики проголосили «контрреволюційною бандою», а її членів наказували «розстрілювати безпощадно» [16, с.320].

Як бачимо, внаслідок розв'язання більшовицькою Росією гібридної війни, яка, за словами її керівників, була громадянською, в Україні було ліквідовано владу Центральної Ради, згодом Директорії, а український народ втратив створену ним національну державність – УНР.

Цікаво, що одночасно з цими подіями, аналогічні прояви гібридної війни спостерігалися й в іншій провінції колишньої Російської імперії – Фінляндії. Тут також керівництво більшовицької Росії намагалось привести до влади місцевих «червоних», котрих підтримувало фінансово і військово, направляючи туди своїх військових спеціалістів, агентів, поставляючи зброю та амуніцію. Однак,

«білі» на чолі з колишнім генерал-лейтенантом царської армії Г. Маннергеймом зуміли об'єднати патріотично-налаштованих фінів і вибороти незалежність своєї держави.

Другу спробу знищити суверенітет Фінляндії керівництво Радянського Союзу здійснило в 1939 році, коли в ході радянсько-фінської війни у Москві (а не в Гельсінкі) було сформовано «тимчасовий народний уряд» так званої Фінської демократичної республіки, який проголосив про готовність взяти владу в свої руки і перетворити Фінляндію на частину Радянського Союзу [3]. До речі, тодішній народний комісар закордонних справ СРСР В. Молотов заперечував власне сам факт війни, розв'язаної проти Фінляндії. Він, зокрема, стверджував, що Радянський Союз лише «надає допомогу уряду Фінляндської демократичної республіки» [11, с. 16], (чим не формат сучасних так званих «ДНР» та «ЛНР»). На наш погляд, словосполучення «народна республіка» стало традиційним та своєрідним синонімом гібридних воєн, розв'язаних Кремлем і за часів СРСР, і за часів сучасної путінської Росії. До вище наведених історичних фактів варто додати ще одну цікаву паралель: завданням Й.Сталіна в свій час, як і нині В.Путіна, було заволодіти всією державою, або хоча б незначною її частиною, поставивши на чолі держави свого маріонеткового ставленика. Але у Фінляндії, на відміну від України в 1917-1919 рр., Сталіну зробити це не вдалося.

Окрім Фінляндії, в зазначений період керівництво Радянського Союзу відпрацьовувало також різні варіанти ведення гібридної війни проти Польщі, Румунії, Китаю, держав Центральної Азії. Зокрема, у Польщі в 20-30 роках ХХ ст. спеціальні групи радянських диверсантів, перевдягнуті в польську військову або поліцейську форму, грабували й спалювали волосні управи, приватні володіння, захоплювали потяги, дискредитували центральну владу, і намагаючись спровокувати повстання в так званій «Польщі Б» з нелояльним до Варшави білоруським і українським населенням. В цей час радянські військові радники активно діяли також і в районі Китайсько-Східної залізниці та в Маньчжурії [11, с. 30].

На відміну від згаданих вище держав, де були розв'язані гібридні війни, які не принесли бажаних результатів, в Україні більшовикам вдалося створити буферну державу – Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР), лідер якої Х. Раковський намагався встановити рівноправні стосунки із сусідньою РСФРР. Такі намагання Х. Раковського та його однодумців були оцінені Й.Сталіним у вересні 1922 р. як позиція справжніх соціал-незалежників, котрі «гру в незалежність відмовляються розуміти як гру» [9, с.34]. З утворенням в грудні 1922 р. Радянського Союзу. ця «гра у незалежність», не зважаючи на критику В. Леніним, закінчилася практичною реалізацією Й. Сталіним його концепції «автономізації» створення багатонаціональної радянської держави.

В 1991 році Радянський Союз припинив своє існування. Його розпад Президент Російської Федерації В. Путін назвав «найбільшою геополітичною катастрофою сторіччя». В цьому контексті він додав, що головною трагедією Росії після розпаду СРСР стало те, що 25 мільйонів росіян залишилися жити поза її межами. На думку відомого російського опозиціонера І. Яшина, В.Путін, переслідуючи імперські цілі, відносить усі території колишнього СРСР до сфери впливу Кремля, тому суверенітет колишніх союзних республік, за словами Президента Російської Федерації, фактично носить умовний, формальний характер [17, с. 4-5]. Як з'ясувалося, В. Путін своїми практичними діями підтвердив, що його імперські амбіції не обмежуються лише голосними заявами. Замість налагодження добросусідських відносин з оточуючим Росію світом, її Президент націлений на агресивне підкорення тих країн, які він бачить у сфері геополітичного впливу Кремля. Для цього використовується широкий арсенал засобів: брехлива провокаційна пропаганда, фінансова підтримка лояльних щодо Кремля партій і журналістів, корупція, економічний тиск, політичний шантаж, а також пряме військове втручання [17, с. 30]. Так, в 2008 р. російське керівництво розв'язало військовий конфлікт на території Південної Осетії, підсумком якого стало визнання Росією суверенітету Абхазії та Південної Осетії і військово-політичне забезпечення їх фактичної сецесії від Грузії. По суті, ці республіки стали невизнаними російськими регіонами, які підпорядковані Москві, та існують, насамперед, за рахунок російських асигнувань. Яскравим прикладом гібридної війни, в ході якої військово-потужніша держава-агресор – Російська Федерація домовляється із недержавними виконавцями – групами місцевого населення та бойовиками в Криму і на Донбасі, зв'язок із якими її керівництво формально заперечує, є російська диверсійна діяльність, розв'язана в Україні на початку 2014 року [18]. Зазначимо, що на момент початку анексії Криму, Росія була державою, з якою Україну пов'язували найпотужніші міжнародно-правові зв'язки після підписання у 1997 році і пролонгованого у 2012 році «Договору про дружбу і співпрацю» (так званий «Великий договір»). В ході Україно-Російського конфлікту, що триває вже понад три роки, невеликі групи російських військовослужбовців організують та координують діяльність озброєних загонів сепаратистів – так званих «повстанців» та «ополченців», сформованих із місцевого населення на Сході України, а також найманців, котрі прибули в Україну з Російської Федерації та інших держав. Під виглядом неконтрольованих українськими прикордонниками російських «гуманітарних конвоїв» на територію України регулярно поставляється військова техніка, боеприпаси та амуніція. При цьому, керівництво Російської Федерації уникає прямого введення своїх

військ через український кордон, що дозволяє йому частково обходити міжнародне право у галузі ведення війни і заперечувати свою присутність та причетність до розв'язаного ним же військового конфлікту в Україні.

Окрім військового втручання, кремлівське керівництво розгорнуло проти України справжню економічну війну, яка, як відомо, є невід'ємною складовою частиною гібридної війни. Конкретним проявом такого економічного тиску стали так звані «газові війни» між Росією та Україною 2006 і 2009 років, які були не лише зіткненням господарських суб'єктів з питань продажу Україні та умов постачання в Європу російського газу, але й цілеспрямованими діями по дискредитації України, як відповідального і адекватного партнера у міжнародних відносинах, насамперед, з державами Євро-союзу. Зазначимо, що в цих антиукраїнських заходах брали активну участь численні російські агенти впливу, котрі діяли в Західній Європі. Логічним завершенням «газових воєн» став прихід до влади в Україні В. Януковича і підписання ним ганебної для України Харківської угоди 2010 року, що продовжила термін перебування російського Чорноморського флоту в Криму до 2042 року в обмін на 100-долларову знижку ціни за газ. В зв'язку з цією подією відомий російський опозиційний політик Б. Немцов підкреслив, що харківська угода по суті звелася до купівлі В. Путіним військово-політичної лояльності України. «Я вважаю, – зазначив він, – що коли змінюють військово-політичне питання на ціну – це огидний прецедент, який розбещує обидві сторони. Все продається і все купується. Для багатьох громадян України це питання національного приниження» [17, с.9].

Щоб остаточно зламати антикремлівські настрої в українському суспільстві, В.Путін в грудні 2013 року дав згоду на 30% знижку на поставку російського газу в Україну, яку українське керівництво не могло добитись протягом кількох останніх років. Окрім цього, він погодився надати українському уряду кредит в 15 мільярдів доларів США (В. Янукович встиг отримати лише перший транш – 3 мільярди). Завдяки цій фінансовій пастці В.Путін, за оцінкою російських експертів, намагався купити Україну [17, с. 13].

В ході розв'язаного Росією військового конфлікту на Донбасі, її керівництво цілеспрямовано руйнувало і продовжує руйнувати економічну інфраструктуру України. Окрім збитків, нанесених безпосередньо військовими діями, вона знищується шляхом вивозу на територію Росії промислових підприємств з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, які опинилися під контролем проросійсько-налаштованих сепаратистів. За оцінками російського опозиціонера І. Яшина, всього за період конфлікту на Донбасі в Росію було вивезено устаткування понад 20 підприємств. Серед них державна компанія «Топаз», Луганський машинобудівельний завод, Луганський патронний завод, Харцизький машинобудівельний завод та інші. Відомо, що деякі з них отримали нову «приписку» в Чувашії та в Ростовській області Російської Федерації [Яшин, с. 6]. Як наслідок, за 3 роки бойових дій значна частина промислово розвинутого Донбасу, яка перейшла під фактичний контроль Кремля, перетворилася в напівзруйнований депресивний регіон, що повністю залежний від російських субсидій.

До вищесказаного варто також додати, що задовго до розв'язання військового конфлікту, керівництво Російської Федерації розпочало в явочному порядку нічим не обґрунтовану дискредитацію українського експорту. Такими діями Кремль намагався завдати Україні відчутних економічних збитків, скомпроментувати її перед торговими партнерами і втягнути до Митного союзу.

Поруч з економічною війною, іншим важливим проявом гібридної війни в Україні є активна ворожа пропаганда, що поступово перетворюється у справжню інформаційну війну. Після Революції Гідності та зміни влади в Україні в 2014 році Кремль вжив ряд заходів, спрямованих на розхитування суспільно-політичної ситуації всередині нашої держави. В цьому плані було застосовано цілий арсенал методів пропаганди і політичних провокацій. Серед них першочерговим засобом впливу на українську суспільну думку стало поширення через супутник сигналу ключових російських телеканалів практично на всю територію України. Мова йде не про свободу слова, чи озвучення іншої точки зору, а, насамперед, про брехливу агресивну інформаційну війну, яку підконтрольні Кремлю ЗМІ ведуть сьогодні проти України.

Незважаючи на офіційне визнання підсумків останніх виборів, що відбулись в Україні, російські телеканали називають діюче українське керівництво «київською хунтою», яка перебуває у владі «незаконно». Українських військових, які захищають свою Батьківщину в зоні АТО, вони іменують «карателями», «бандерівцями», «укро-фашистами», а їх опонентів з так званих «ДНР» та «ЛНР» – «ополченцями». Висвітлюючи українські новини, пропагандисти Кремля створюють брехливі інформаційні посили, спрямовані на збудження ненависті до українських військових та офіційних осіб. Зокрема, на Першому каналі Російської Федерації було озвучено брехливий сюжет про розп'ятого в Слов'янську українськими військовими хлопчика на очах його матері, інформацію про нібито збитий українським винищувачем в липні 2014 року малайзійського «Боїнгу» та інше. За словами колишнього секретаря Співки журналістів Росії І. Яковенка, – «в Росії по всіх телеканалах кричать, що в Україні владу захопили фашисти, які йдуть на Крим, погрожують російськомовному населенню. Скоро вони будуть вже в Росії. Це і є істерія» [17, с. 21].

Необхідно відмітити, що інформаційна атака на Україну відбувається й на міжнародному рівні. Флагман путінської пропаганди телеканал «Russia Today» в своїх передачах намагається послідовно дискредитувати Україну в очах світової спільноти англійською, іспанською та арабською мовами. Варто також підкреслити, що цей телеканал отримує від російської влади величезні кошти. Тільки в 2017 році з бюджету РФ на його потребу виділено 18,7 мільярди рублів (понад 300 мільйонів доларів США). За підрахунками російського економіста В. Мілова, ця сума дозволила б на третину збільшити видатки Росії на розвиток фундаментальної науки [17, с. 22].

Окрім цього, протягом 2015-2017 рр. помітно активізувалася антиукраїнська пропаганда у соціальних мережах. Зокрема, створені на території Росії співтовариства «Патріоти України», «Українська Революція», «Усі на Майдан!», «Продовження Революції Гідності», «Майдан-3» та інші, акаунти яких мають аудиторію, що перевищує півмільйона користувачів, постійно розміщують контент, в яких закликають громадян України до масових протестів і заворушень. В аналогічному напрямку діють також громадська організація «Наждак» та сайт «Голос правди», які знаходяться у Москві. На жаль, в Україні до цього часу відсутній ефективний механізм блокування доступу користувачів до інтернет-контенту, який містить антиукраїнські провокаційні акаунти, що провокують сепаратизм та тероризм.

Варто також наголосити, що гібридна війна Росії проти України постійно посилюється в інформаційній площині, про що свідчать неодноразові кібер-атаки. Для цього російські спецслужби використовують приватні ІТ-організації та злочинні угруповання. Тільки в грудні 2016 року були піддані кібер-атакам в Україні Державне казначейство, Міністерство фінансів, «Укрзалізниця» та електростанція «Південна», в ході яких використовувалося програмне забезпечення Tele Bots [10].

Поруч з інформаційною складовою гібридної війни важливу роль відіграє також її історичний аспект. Адже історія дає неосяжний простір і невичерпні ресурси для найрізноманітніших трактувань тих чи інших історичних подій і процесів. Не секрет, що в психології далекого від історичних знань обивателя навіть мінімальне посилення на історичне джерело дає можливість будь-яке псевдонаукове положення перетворити у беззаперечний постулат. На думку Є. Магди, інформаційна війна створює імідж і формує порядок денний. Історія легітимізує його, робить дорожче, вкриває «циганським золотом» (міддю) пропаганди найфантастичніші вигадки, некоректні тези і твердження [11, с. 197].

В цьому контексті варто звернути увагу на новітні квазінаукові тенденції розвитку сучасної історії Росії. Завдяки активному втручання в розвиток історичної науки новонародженого «народного академіка» В. Путіна, котрий пізнав усі секрети і «білі плями» російської історії після ознайомлення з «декількома історичними книгами», в свідомості пересічних росіян послідовно насаджується почуття приналежності до сильної, жорстокої, гранично централізованої держави – імперії. На думку В. Путіна, Росія має право домінувати на пострадянському просторі, не озираючись на світовий устрій [11, с. 171]. Як слушно зауважила з цього приводу відомий російський політолог Л. Шевцова, – «Україна йде на захід, забирає з собою легітимацію російської держави, і ми залишаємось Московією, яка була населена незрозуміло ким. Росія тоді повинна буде розпочати відлік своєї історії не з тисячоліття Хрещення Русі, а з Андрія Боголюбського, з XII століття. – А це вже зовсім інша історія». Україна, на її переконання, це захист історії Росії, а значить, і держави [15].

Тому не випадково, в травні 2009 року в Росії була створена комісія з протидії фальсифікаціям історії, завдяки якій в російських шкільних підручниках з'явилися такі зневажливі щодо України історичні опуси: трипільська культура розвивалася в південних районах Євразії, а отже належить і до російської «Євразійської» культури; держава антів – прямі витоки російської державності; в епоху Київської Русі сформувалися основи російської духовності, мови, культури в цілому; продовженням Київської Русі стало Володимиро-Суздальське князівство, а потім – його спадкоємець Московське князівство та інші.

Як з'ясувалося, за посилем В. Путіна російським історикам, Київська Русь і Росія – це поняття тотожні, а у російській версії «Вікіпедії» замість терміну «Київська Русь» запроваджено поняття «Давньоруська держава». До наведених вище путінських історичних пасажів варто також додати його мантри про «спільну історичну долю», «один народ», «єдиний Російський світ» та інші. Говорячи про Голодомор 1933 р., російські історики наголошують, що причинами голоду в Україні стали помилки, допущені низовими органами влади в ході колективізації, а сам голод був «Божою карою» для українців за участь в атеїстичних кампаніях влади.

Підсумовуючи російський історичний екскурс щодо України, в якості десерту повідомимо що незалежна Україна – це «неприродне державне утворення», приречене на швидку загибель [12].

Найбільш «фірмовими» історичними відкриттями В.Путіна, є безумовно, твердження, що Севастополь – це «історична духовна купіль» росіян, і тому російський народ багато віків бореться за те, щоб стати біля неї, а також «наукове» визначення такого утворення, як «Новоросія». За його словами, це регіон з центром у Новоросійську, куди входили за царських часів Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса, які згодом були передані Україні радянським урядом. Даючи оцінку цим

«новаторським підходам» до історичної спадщини України, зазначимо, що ще в 90-х роках минулого століття ціла низка праць українських істориків, присвячених історії Степової України XVIII – XIX століть документально і аргументовано спростовує міфічну пропагандистську концепцію «Новоросії» В. Путіна [4, с. 52-56].

На жаль, у «війні за історію» українська сторона поки що займає не наступальну позицію, а скоріше вичікувальну позицію пасивного спостерігача. Не секрет, що на тлі підвищеного інтересу до вітчизняної історії, розбудженого будівництвом незалежної Української держави, в останні роки в Україні з'явилося багато дилетантів від історії, сенсаційні «відкриття» яких шокували і продовжують шокувати українську спільноту. Мова йде про так звану Аратту часів трипільської культури, українців – арійців, українську Трою, заснування нашими пращурами Риму, Єрусалиму та інших стародавніх міст. На думку українського історика С. Громенка, щоб здобути перемогу у «війні за історію», керівництву держави варто більше прислухатися до фахівців, котрі, зазвичай, кажуть не солодку, а гірку для українця історичну правду, ніж до «експертів», які орієнтуються на відверту кон'юктуру. Для цього варто підтримувати фінансово наукове книговидання, фундаментальні історичні дослідження, формувати в українців нову історичну пам'ять [7].

Аналізуючи основні прояви гібридної війни України з Росією, безсумнівно, турбує головне питання цього протистояння – який практичний вихід можливий з неї і які наслідки матимуть місце для нашої держави? В цьому контексті зазначимо, що протягом 3-річного військового конфлікту на Донбасі в українському соціумі просліджується доволі широкий спектр різноманітних точок зору з приводу можливого сценарію його мирного врегулювання. Найчастіше в якості таких аналогів наводиться досвід подолання військового конфлікту в двох колишніх Югославських республіках – Боснії і Герцеговині або Хорватії. Адже саме не терені цих новоутворених держав і були розв'язані фактично перші в історії сучасності гібридні війни.

Як відомо, в 1991 році Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (далі СФРЮ) починає розпадатись на окремі держави. Одними з головних факторів цього розпаду стали смерть беззаперечного лідера югославських комуністів Йосипа Броз Тіто (1980 р.) та повний провал в сфері національної політики, що проводилась його наступниками у цій багатонаціональній федеративній державі. Окрім цього, у великій мірі прискорили цей роз'єднавчий процес в СФРЮ криза і розпад світової соціалістичної системи та активний сплеск радикального націоналізму в багатьох країнах Європи, насамперед, її Центрально-Східного регіону.

Зважаючи на стрімке зростання національних розбіжностей і ворожнечі серед суб'єктів Югославської федерації та враховуючи політичний заповіт Й. Броз Тіто, в СФРЮ було скасовано пост Президента. За таких умов державу очолила Президія, члени якої (глави союзних республік та автономних областей) щорічно змінювали один одного по черзі у її керівництві. Короткочасне економічне піднесення Югославії середини 1980-х рр. закінчилося стрімкою інфляцією та розвалом економіки, що спричинило суттєве загострення відносин між економічно більш розвиненими Хорватією та Словенією з рештою суб'єктів Югославської федерації.

У 1990 році в усіх шести республіках СФРЮ були проведені місцеві вибори, за результатами яких у кожній з них перемогу здобули націоналістичні сили. Як наслідок, у 1991–1992 роках в країні розгортається ціла низка гострих етнічних конфліктів, які згодом переросли у справжню громадянську війну.

В ході цієї війни зі складу СФРЮ вийшли чотири з шести союзних республік (Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина). На відміну від них, Сербія і Чорногорія в квітні 1992 року проголосили створення Союзної Республіки Югославія (далі – СРЮ). СРЮ, як правонаступниця СФРЮ, визнала незалежність всіх колишніх Югославських республік і відмовилася від будь-яких територіальних претензій до них. Однак, на думку її лідера С. Мілошевича, серби, котрі залишилися жити поза межами, власне, Сербії, на території таких новостворених суверенних держав, як Хорватія та Боснія і Герцеговина, стали фактично іредентами. За таких обставин етнічне питання для керівництва СРЮ перетворилось на цінний ресурс збереження свого впливу на колишні частини Югославії, що стали на той момент незалежними державами. Як наслідок, справжнім полем бою для нього стали дві новостворені держави – Боснія і Герцеговина та Хорватія.

У Боснії і Герцеговині, як відомо, проживали боснійці-мусульмани, хорвати-католики та православні серби. Подібний національно-конфесійний «коктейль» нагадував своєрідну бомбу уповільненої дії, для приведення якої в бойову готовність був необхідний лише детонатор. І такий детонатор було знайдено. За негласної підтримки Белграда боснійські серби в 1992 році проголосили про створення так званої «Республіки Сербської» зі столицею у місті Баня-Лука. Політичними лідерами боснійського аналогу сучасних так званих «ДНР» та «ЛНР» стали психіатр Радован Караджич та колишній генерал югославської армії Ратко Младіч.

Керівництво Сербії в той час займало приблизно таку ж позицію, якої дотримується сьогодні Російська Федерація щодо українського Донбасу: публічна дипломатична підтримка і неопублічна –

військова. Через кордон Боснії і Герцеговини з СРЮ в невизнану «Республіку Сербську» йшли військова техніка, боєприпаси, амуніція, підрозділи найманців і добровольців.

Бойові дії на території Боснії і Герцеговини зі змінним успіхом тривали майже чотири роки та забрали більше ста тисяч життів. В кінцевому підсумку, Президент Союзної Республіки Югославія С. Мілошевич вирішив «замирити» лідерів «Республіки Сербської» із офіційним боснійським керівництвом. Проте з'ясувалося, що боснійські серби готові виконувати лише ті його вказівки, які їм були до вподоби. Як наслідок, в 1993-1995 рр. керівництво «Республіки Сербської» тричі зривало плани мирного врегулювання військового конфлікту, які цілком влаштовували і СРЮ, і країни Західної Європи, але не задовольняли лідерів «Республіки Сербської».

Для припинення військового протистояння, Р. Караджича було запрошено на міжнародний саміт до Афін, де разом із західними партнерами лідер СРЮ С. Мілошевич наполіг на підписанні нових розроблених в ході переговорів миротворчих документів. Проте лідер боснійських сербів заявив, що прийнятий в Афінах план має бути ратифікований парламентом «Республіки Сербської», в рішенні якого згодом було зазначено, що запропоноване мирне врегулювання конфлікту призведе боснійських сербів до відмови від вже завойованих ними територіальних надбань. Через таку позицію депутатів парламенту ратифікації плану врегулювання військового конфлікту досягнуто не було.

Після цих подій державні медіа СРЮ кардинально змінюють свою інформаційну політику щодо «Республіки Сербської». Раптово з'ясувалося, що лідери боснійських сербів ніякі не «Робін Гуді», як вони характеризувались засобами масової інформації до цього, а лише купка безвідповідальних авантюристів, котрі заради своїх корисних інтересів тримають в заручниках і боснійських сербів, і саму Сербію, яка знемагає від введених проти неї міжнародних санкцій. За цих умов керівництво СРЮ вирішило остаточно припинити підтримку сепаратистів і перекрило боснійський кордон разом з усіма поставками «Республіці Сербській» боєприпасів та живої сили.

На наш погляд, Боснійський варіант умиротворення аналогічний сценарію, який Кремль хотів би нав'язати Україні. Адже під час укладання Дейтонських угод в 1995 році, що ознаменували закінчення Боснійської війни, керівництво США та Західно-Європейських держав наполягало на збереженні «Республіки Сербської» в якості окремого адміністративно-територіального формування в межах Боснії і Герцеговини. Її представники отримали третину депутатських місць в парламенті країни, а керівництво штучно створеного анклаву одержало право вето на прийняття спільних рішень. Як наслідок, компетенція боснійських центральних органів влади була суттєво обмежена на користь регіональних органів. Боснія і Герцеговина фактично перетворилася на конфедерацію, до складу якої входять три суб'єкти – Республіка Сербська, Федерація Боснії і Герцеговини (своєрідна федерація в складі конфедерації) та автономний округ Брчко, котрий залишився спірною територією і перебуває під управлінням миротворчого контингенту ООН. Як наслідок, сучасна Боснія і Герцеговина нагадує намагання героїв загальновідомої байки про лебедя, рака і щуку, адже вона не здатна ані до компромісу, ані до ефективного розвитку. Система державного управління у ній вийшла надзвичайно громіздкою і малоефективною. Немає жодних сумнівів в тому, що Кремль сьогодні мріє про те, щоб Донбас відіграв для України аналогічну роль, яку в свій час відіграла і продовжує відігравати для Боснії і Герцеговини «Республіка Сербська».

З іншого боку, керівництву України слід вивчити досвід розв'язання військового конфлікту в іншій постюгославській країні – Хорватії. Адже паралельно з війною в Боснії в першій половині 90-х років йшла схожа війна – й у Хорватії, в ході якої хорватські серби в 1991 році проголосили створення квазі-держави під назвою «Сербська Країна» зі столицею у м. Кнін. Цей новоутворений анклав також користувався військовою та політичною підтримкою СРЮ. Але хорватське керівництво, на відміну від лідерів Боснії і Герцеговини, принципово не погоджувалося на запропоновані західними миротворцями варіанти реінтеграції бунтівної території до складу Хорватії. Зокрема, в січні 1995 р. керівництво США запропонувало сторонам конфлікту план його мирного врегулювання під назвою «Загреб-4», згідно якого одна частина бунтівних територій отримувала б автономію, а інша – інтегрувалася б до складу країни. Проте тодішній хорватський президент Ф. Туджман визнав запропонований варіант неприйнятним, хоч і допустив можливість його реалізації у віддаленій перспективі.

Переговори відбувалися, але конкретних наслідків вони не приносили. Як з'ясувалося, керівництво Хорватії терпляче вичікувало момент, коли Сербію почнуть розривати внутрішні серйозні протиріччя. Зрозуміло, що за таких умов СРЮ не матиме змоги підтримувати сепаратистів, котрі перебували поза межами Сербії. Через чотири роки після початку конфлікту керівництво Хорватії, все ж таки, цього сприятливого для себе моменту дочекалося. У 1995 році хорватська армія провела дві успішні військові операції – «Блискавка» і «Буря», в ході яких була взята під контроль територія «Сербської Країни». Водночас зауважимо, що оцінка цих операцій досі залишається неоднозначною. Адже поряд з відновленням територіальної цілісності Хорватії її наслідками стала величезна кількість біженців та жертв серед мирного населення.

Аналізуючи сучасну ситуацію, що склалася в Україні, зазначимо, що держава стоїть на роздоріжжі. Одна дорога може привести її до повторення боснійського досвіду умиротворення, інша – до хорватського. Зрозуміло, що керівництво Російської Федерації прагне вийти із розв'язаного ним конфлікту на Донбасі хоч і не з територіальними придбаннями, але без іміджевих втрат. Кремлю важливо повернути Україну в колишнє буферне становище, в якому роль гальма у галузі внутрішньої і зовнішньої політики стануть відігравати Донецьк і Луганськ.

Саме тому Російське керівництво не поспішає виконувати Мінські угоди – адже після переходу контролю над російсько-українським кордоном до української влади фактично відбудеться повний крах самої ідеї створення «народних республік». За таких умов вони позбудуться російської зброї, боєприпасів, добровольців, найманців та сподівань на те, щоб стати своєрідним «українським Придністров'ям», а їх нинішні і можливі наступні «чільники» будуть приречені шукати спільну мову з офіційною українською владою.

Безсумнівно, для українського керівництва більш оптимальним, але, на жаль, в даний час нереальним, є хорватський варіант розв'язання збройного конфлікту з Російською Федерацією. Адже на відмінну від Сербії, Росія набагато міцніша і в політичному, і в економічному, і в військовому вимірах. Незважаючи на вжиті проти неї міжнародні економічні санкції, вона здатна за рахунок власних резервів і можливостей протриматися ще декілька років, якщо за цей час не впаде ще більше ціна на нафту, за рахунок експорту якої Росія сьогодні тримається на плаву [1].

З іншого боку, розрахунок на те, що в ході наступних виборів Президента Російської Федерації В. Путін в 2018 році не буде обраний на цю посаду теж, на наш погляд, не має достатніх підстав. За словами директора Національного інституту стратегічних досліджень В. Горбуліна, в Росії наразі не існує ніякої реальної політичної опозиції, як запоруки розвитку політичної системи та забезпечення контролю над владою [13, с.10]. Тому усувати нинішню російську владу, на думку відомого громадського діяча В.Коротича, просто немає кому [1].

Враховуючи переважаючий в рази військовий потенціал Росії, вважаємо, що прихильникам «партії війни» в Україні варто набратися терпіння і довгого вичікування слушного моменту, пов'язаного з якимись форс-мажорними обставинами, які можуть статися в Росії. Тому дотримуючись цілком конфуціанської логіки, їм необхідно «сидіти на березі і чекати, поки по річці пропливе труп агресора».

Більш логічним і виваженим виходом із складної ситуації, що склалася сьогодні на Донбасі, за переконанням офіційного керівництва України, є продовження переговорів у Мінському та нормандському форматах, яким альтернативи наразі не існує. Адже відмова від них і оголошення військового стану на Сході України призведе до припинення економічних санкцій наших союзників щодо Росії. «Якщо Україна сама вийде з Мінських домовленостей, – наголошує Президент України П. Порошенко, – то забудьте про санкції. Якщо Україна сама візьме на себе статус порушника Мінських домовленостей, забудьте про коаліції!» [6].

На думку фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, керівництву України варто порушити питання щодо уточнення і додаткового узгодження Мінських домовленостей. При цьому Україні слід постійно боротися за те, щоб політичні питання не використовувалися як інструмент шантажу, а зброя – як політичний аргумент. Слід відмовитися від принципу синхронізації процесів політичного, військово-технічного та гуманітарного врегулювання. Натомість необхідно передбачити більш чіткий порядок і зв'язок між його окремими етапами та сферами [13, с. 480-481]. На жаль, керівництво України не пропонує своїм союзникам і опонентам чітко виробленої стратегії деокупації Донбасу і Криму.

Тому, продовжуючи мирні переговори і в Мінську, і в Парижі, українському керівництву водночас варто шукати й інші політичні і дипломатичні важелі тиску на російського агресора. Зокрема, на думку першого Президента України Л. Кравчука, в цьому зв'язку варто використати Будапештський меморандум 1994 року, який гарантував Україні безпеку, суверенітет, цілісність кордонів в обмін на відмову від ядерної зброї, підписаний керівництвом України, США, Росії, Великобританії, а потім підтриманий Францією і Китаєм. Україна могла б виступити ініціатором проведення міжнародної конференції з питань безпеки, брати активну участь у всіх міжнародних нарадах і симпозиумах високого рівня. За словами Л. Кравчука, Мінські перемовини – це приниження України. На його переконання, питання територіальної цілісності та існування України можна вирішити лише шляхом переговорного процесу високого рівня при участі не «колишніх», не послів, а перших осіб держав Великої двадцятки [2, с. 8].

Окрім цього, українській дипломатії варто посилити свій кадровий потенціал, проявляти більшу активність і наполегливість в питаннях введення на територію Донбасу миротворчого контингенту ООН чи військової місії Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), котрі б могли контролювати дотримання режиму безпеки в цьому регіоні України під час вирішення політичних проблем, передбачених Мінськими домовленостями.

Зрозуміло, що для того, щоб і надалі мати підтримку світової спільноти у протистоянні з Росією, українському керівництву слід, насамперед, своїми конкретними практичними діями переконливо

доводити їй свою послідовність і наполегливість в проведенні запланованих демократичних реформ. Не секрет, що першочергова увага в цьому контексті повинна бути зосереджена не на пустих словесних запевненнях та обіцянках, а на конкретній, а головне ефективній боротьбі з корупцією, яка, як ракова пухлина, охопила усі ешелони української влади. Адже ця тема є найбільш хворобливою для України, особливо після оприлюднення Е-деклараций її високопосадовців. Тому зрозуміло, що лише безкомпромісна боротьба з корупцією стане конкретним сигналом для керівництва країн Заходу про реальність вибору нашою політичною елітою європейського шляху розвитку.

Безперервний потік брехливих повідомлень і фальшивок, що в ході гібридної війни постійно сіє зі своїх телеканалів путінське керівництво, вимагає від українських засобів масової інформації діяти на випередження, проводити активну і наступальну контрпропагандистську роботу, щоб переконати у своїй правоті не лише наших співгромадян і союзників, але й наших ідейних опонентів. Така наступальна і результативна контрпропаганда повинна зберегти внутрішньополітичну стабільність і дасть змогу нашій державі заручитися надійною підтримкою міжнародного співтовариства.

Безсумнівно, що головною передумовою перемоги України у розв'язаній проти неї Кремлем гібридної війни є непорушна єдність українського народу, досягти якої можливо лише завдяки чітко виробленій, зрозумілій, переконливій та єдиній для всіх українців національній ідеї. Саме така ідея повинна стати визначальною домінантою переможного закінчення війни і наступного просування України до європейської сім'ї народів.

Висновок. Як підсумок, зазначимо, що гібридна війна, розв'язана проти України російським керівництвом, має свою передісторію, прояви якої мали місце ще на початку 20 ст. під час більшовицької агресії на території УНР, а згодом Фінляндії, Польщі та інших держав. Сучасна гібридна війна має свої характерні риси і особливості. Це, зокрема: інформаційна пропаганда, спрямована на державу, що обрана об'єктом агресії, створення в ній серйозних економічних проблем, провокування і підтримка на її території проявів місцевого сепаратизму та сприяння створенню нерегулярних збройних формувань. При цьому держава-агресор, розв'язавши військовий конфлікт, залишається публічно непричетною до нього. Незважаючи на неприхований політичний, економічний та інформаційний тиск з боку сучасного кремлівського керівництва, завдяки патріотизму українського народу агресору не вдалося досягти поставлених перед собою цілей. Враховуючи приклади розв'язання військових конфліктів в Боснії і Герцеговині та Хорватії, керівництво України шукає оптимальні шляхи збереження єдності нашої держави та переможного закінчення гібридної війни, розв'язаної проти неї Кремлем.

Література:

1. «Бульвар Гордона», май 2016, № 21 (577).
2. «Бульвар Гордона», декабрь 2016, № 49 (605)
3. Безперстова О. Мало кто знает, что в Финляндии белые тоже воевали против красных, которых полностью поддерживала и финансировала большевистская Россия // Факты, 20 января 2017 г.
4. Брехуненко Віктор. Спершу свідомість, потім зброя // Український тиждень. – 2014. – № 52.
5. Герасимов В. Ценность науки в предвидении // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vpk-news.ru/ARTICLES/14632
6. Головатий І., Порошенко П. «Если Украина сама не выйдет из Минских договоренностей, то забудьте о санкциях» // Факты 25.10.2016.
7. Громенко С. Чому Україна програє сусідам війни за історію? [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/117885>
8. Корнієнко Софія. Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен // Радіо Свобода, 27.04.2014. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25363591.html>
9. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1933 рр.). – К., Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
10. Лещенко А., Сидоренко Н. Три мероприятия к годовщине расстрела Небесной Сотни организуются с территории России // Факты № 24, 17 февраля 2017.
11. Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. – Х.: Віват, 2015. – 304 с.
12. Рудюк С. Як створити образ ворогу? Україна в російських підручниках // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/09/18/54961>
13. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К; НІСД, 2017. – 496 с.
14. Черниш В. Що відбувається на Сході України. Ще раз про термінологію // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/law/scho_vidbuvaetsya_na_skhodi_ukraini_sche_raz_pro_terminologiyu/

15. Шевцова Л. Путин ищет новые способы удушения Украины // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.liga.net/interview/politics/3329055-liliya_shevtsova_putin_ishchet_novye_sposoby_udusheniya_ukrainy_.htm
16. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., Либідь. – 1999. – 480 с.
17. Яшин И. Гибридная агрессия Кремля. Аналитический обзор // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.4freerussia.org
18. Hybridwar – hybridresponse? // [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.nato.int/docu/review/2014/Russia-Ukraine-Nato-crisis/Russia-Ukraine-crisis-war/EN/index.htm>